

De onhoudbaarheid van de visie van Middelburg, 1896, in Nederland en in Midden-Java

Chr.G.F. de Jong

Inleiding

De vraag waarvoor de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) zich sedert het eind van de negentiende eeuw gesteld zagen, was die naar wie of welke instantie in aanmerking kwam om de uitzending van zendingsarbeiders op zich te nemen, de verantwoordelijkheid te dragen voor hun arbeid en de uit hun arbeid ontstane christengemeenschappen tot kerken te institueren. Particuliere zendingsorganisaties werden niet aanvaard. Zending was een taak van de kerken. Doch was de eerst-aangewezen instantie de plaatselijke gemeente en zo ja, had elke plaatselijke kerk dan haar eigen concrete zendingstaak? Mochten meerdere plaatselijke kerken hun zendingsopdracht overdragen aan één hunner en zich er dan toe beperken die ene “zendende kerk” moreel en materieel te steunen? Mocht zending ook opgedragen worden aan of ondernomen worden door een “bovenplaatselijk” kerkelijk orgaan?

Middelburg (1896) en de Zendingsorde (1902)

Na de overdracht van haar zendingswerk in Midden-Java door de Nederlandse Gereformeerde Zendings Vereniging (NGZV) aan de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) in 1894, kwam de leiding van de zending aanvankelijk in handen van zeventien, door de synode aangewezen zendingsdeputaten. De eerste synode die zich diepgaand over de zending uitsprak, was die van Middelburg (1896). De methode der zending werd door de synode omschreven als “overtuigen”, het doel was: “wie niet geloofde, tot geloof brengen; en die aldus als geloovigen openbaar worden, vergaderen in kerken.”¹ Zending was, met een woord van de zeventiende-eeuwse Nadere Reformatie-theoloog en Utrechtse hoogleraar Gijsbert Voet (G. Voetius, 1589-1676)², aldus gericht op “kerkstichting”, de *plantatio ecclesiarum*, het “planten van kerken”, en dat was uitsluitend en geheel de verantwoordelijkheid van plaatselijke kerken, niet van particuliere genootschappen of verenigingen van “zendingsvrienden”.³ Hoewel van meerdere kanten, grotendeels op grond van praktische overwegingen⁴, werd aangedrongen op centraal, door een aantal deputaten-deskundigen geleide zendingsarbeid, werd mede op grond van een naar het independentisme neigende⁵, doch nadien niet onbetwist gebleven uitleg van de geschriften van Voetius door de synode

---

1 Art. 116, spec. pag. 72, *Acta Synode GKN 1896*.

2 Over Voetius, zie J.A.B. Jongeneel, “Voetius’ zendingstheologie, de eerste comprehensieve protestantse zendingstheologie”, in C. Graafland e.a., *De onbekende Voetius*. Kampen, 1989; zie ook *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, red. D. Nauta, A. de Groot, J. van den Berg, O.J. de Jong, F.R.J. Knetsch, G.M.H. Posthumus Meyjes, (Kampen, 1988) II, 443-449.

3 Zie Art. 116, spec. pag. 73, *Acta Synode GKN 1896*.

4 “Op deze vijf gronden is dus te erkennen, dat de Gereformeerde Kerken in Nederland tot Centralisatie in haar Zending onder Heidenen en Mohammedanen verplicht zijn ---”, *Rapport van Deputaten tot de Zending aan de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland, bijeengeroepen tegen 11 Augustus 1896 naar Middelburg*, (Leiden, 1896) 55.

5 Het congregationalisme of independentisme was ontstaan in zestiende-eeuwse protestantse kringen in Frankrijk, doch in Duitsland en vooral Engeland verder tot ontwikkeling gekomen. De geestelijke vader was niet Joh. Calvijn maar zijn Geneefse opvolger Theodorus Beza (1519-1605). Diens ideeën vonden weerklank in kringen van Engelse puriteinen als William Perkins (1558-1602), Walter Travers (ca. 1548-1635), de “Learned Doctor” William Ames (1576-1633) en William Bradshaw. Via puriteinen binnen de Engelse vluchtelingenkerken in Holland en Zeeland en geestverwante piëtisten als Jean Taffin (1529-1602), Jodocus van Lodenstein (1620-1677) en de Zeeuw Willem Teellinck (1579-1629) die enige tijd in puriteinse kring in Engeland verbleef, drong het in de Nederlanden door. Hoewel er accentverschillen bestonden, leerde men in deze kring de principiële gelijkwaardigheid der kerkelijke ambten (predikant, ouderling en diaken), als ook die van de lokale gemeenten onderling. Dit diende huns inziens duidelijk in de kerkorde te worden vastgelegd. Plaatselijke gemeenten waren independent in die zin, dat een hoger kerkelijk orgaan (“meerdere vergadering”) niet ongevraagd in hun interne zaken mochten interveniëren (al werd Voetius zelf meerdere malen kerkelijke heerszucht verweten). Andere centrale leerstukken van het congregationalisme waren dat kerk en staat strikt gescheiden dienden te zijn en dat de presbyteriaanse kerkorde *de iure divino* was, door God zelf ingesteld en bevolen. W. Bradshaw, *English Puritanism*. (s.l., 1605) 5; zie ook W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*. (herdr.; Amsterdam, 1974) 75; M.H. Prozesky, “The Emergence of Dutch Pietism”, in *The Journal of Ecclesiastical History*, 28 (1977) 29-37.

gekozen voor decentralisatie van het zendingswerk.⁶ Volgens de synode hadden meerdere vergaderingen als zodanig geen zendingsrecht en konden zij op eigen gezag geen zendingsarbeid ondernemen. De synode formuleerde haar standpunt als volgt:

En wel leven deze kerken groepsgewijze, in onderscheiden landen, in kerkverband, en komen saâm in vergaderingen van meerdere kerken; maar deze classicale of synodale vergaderingen bezitten alszoodanig nooit eenige macht of autoriteit, dan die door de plaatselijke kerken daarin wordt meegebracht.⁷

Ook in de Zendingsorde voor de Gereformeerde Kerken in Nederland, vastgesteld in 1902, werd de plaatselijke geïnstitueerde kerk als enige zendende instantie genoemd, al werd haar ook hier wel toegestaan samenwerking met andere kerken te zoeken.⁸

Een der belangrijkste en invloedrijkste bestrijders van de decentralisatie-gedachte was M. Bouwman.⁹ In een reactie op het proefschrift van H.A. van Andel (1875-1945) waarin de decentralisatie-gedachte verdedigd werd, betoogde Bouwman: “Van Andel houdt niet genoegzaam in het oog dat het missierecht der synoden volgens Voetius op goddelijken grondslag berust. Hij wekt daardoor den indruk alsof het zendingsrecht der plaatselijke kerk het echte en primaire is bij Voetius, en daarentegen dat der synoden het secundaire en afgeleide. Dat de synoden een volledige zendingsbevoegdheid hebben ontvangt bij hem niet voldoende accent”.¹⁰

Twee vragen

In deze bijdrage zullen twee kwesties aan de orde gesteld worden, namelijk hoe de zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland zich na “Middelburg 96” in organisatorisch opzicht heeft ontwikkeld, en hoe de Javaanse Christelijke Kerken, die uit dit zendingswerk zijn voortgekomen, hun Nederlandse erfenis in dit opzicht hebben geïnterpreteerd en tot uiting hebben gebracht in de vormgeving van hun eigen zendingsarbeid.

De organisatie der Gereformeerde zending in ontwikkeling

Het begin

In de eerste decennia na de aankomst van de eerste, door de GKN uitgezonden zendingsarbeiders in Midden-Java, zendingsarts J.G. Scheurer (1893) en ds L. Adriaanse (1895), werd de organisatie van de zending opgebouwd langs decentrale lijnen. Middelburg had bepaald dat hoewel alleen plaatselijke kerken konden zenden, het onderlinge verband, dat de Gereformeerde Kerken in Nederland vrijwillig aangingen, ook in de zending tot zijn recht diende te komen.¹¹ Dat hield in dat ze gebonden waren aan met andere kerken aangegane verplichtingen en afspraken over terrein- en arbeidsverdeling, het instandhouden van een generale kas en dergelijke zaken van algemeen zendingsbelang meer. Op zulke vrijwillig aangegane verplichtingen waren bijgevolg de bevoegdheden van alle boven-plaatselijke zendingsorganen, inclusief die der generale zendingsdeputaten en verschillende vergaderingen van zendingsarbeiders in Nederlands-Indië, gebaseerd – conform het Gereformeerde kerkrecht. Het gezag van de generale zendingsdeputaten was derhalve afgeleid gezag. Het bestaan van een algemeen deputaatschap, van “generale zendingsdeputaten”, was niet bedoeld als een “overkapping der plaatselijke zendende kerken”, aldus de deputaten in 1946 in de hoop het aanzwellende koor van critici tegen de voortschrijdende centralisatie der zending gerust te stellen.¹² Een “algemeen” deputaatschap mocht niet beschouwd worden als een

---

6 Art. 116, spec. pag. 67, 68, *Acta Synode GKN 1896*. Over dr F.L. Rutgers, “de architect van de GKN”, die hierbij een vooraanstaande rol heeft gespeeld, zie H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland*. (2 delen, Kampen, 1990-1992) I, 36.

7 Pag. 67, *Acta Synode GKN 1896*.

8 Zie Art. 3 en 13 van de *Zendingsorde*, doc. 35 in: Th. van den End, *Gereformeerde Zending op Sumba, 1859-1972. Een Bronnenpublicatie*. s.l., 1987.

9 Zie over hem *Biografisch Lexicon*, III, 54-55.

10 M. Bouwman, *Voetius over het gezag der Synoden*. (Amsterdam, 1937) 274.

11 Art. 116, spec. pag. 68, *Acta Synode GKN 1896*.

12 “Notulen GZD” 10-11/10/1946, AGZD 207.

zendingsbestuur naar het model van de (Hervormde) corporaties, “zoo ongeveer dictatoren”, volgens Pol in 1939.¹³

De vooroorlogse situatie

De in de praktijk gegroeide organisatiestructuur van de zending, die als fundament had de door de synode van Middelburg benadrukte noodzaak van vrijwillig aan te gane verplichtingen der Gereformeerde Kerken, bleek al snel grote nadelen te hebben. Die structuur hield globaal in dat de raden der zendende kerken – Rotterdam, Amsterdam, Middelburg, Heeg, Utrecht, Delft (en na de oorlog nog enkele andere) –, elk bijgestaan door een (of meer) adviescommissie(s) en financieel gesteund door de classes in de omgeving en, indien nodig, de generale kas, binnen het hun toegewezen ressort vrij waren hun eigen beleid te voeren. Met uitzondering van de opleiding van Javaanse predikanten en evangelisten en van het particuliere deel van het christelijk volksonderwijs, was men gezamenlijk per ressort verantwoordelijk voor de financiering van de zendingsarbeid op het toegewezen zendingsveld, waarbij hetzij de zendende kerk via de kerkeraad of een aparte commissie, hetzij het moderamen der zendingsdeputaten de administratie bijhield en de correspondentie voerde. Voor de dagelijkse leiding van de zending riep de zendende kerk in de regel een aparte commissie in het leven, wisselend naar plaats “College van Gecommitteerden/Gedeputeerden voor de Zending”, “Zendingscommissie” of nog anders geheten. Tezamen met de gedeputeerden der ondersteunende classes vormden de leden van dit college een Commissie van Advies voor de kerkeraad van de zendende kerk, de “zendingsdeputaten”.¹⁴

De reeds op de synode van Middelburg naar voren gebrachte argumenten tegen decentralisatie, waaronder gebrek aan deskundigheid bij lokale kerken, ongelijkheid van omvang van de zendende kerken of van (eventueel gecombineerde) classes in Nederland, de grote gevarieerdheid van problemen en omstandigheden op het zendingsveld, de uiteenlopende omvang van de financiële lasten¹⁵, en het feit dat het gros der kerken financieel niet in staat zou zijn zelf zendingsarbeid te ondernemen, bleken wel degelijk hout te snijden.¹⁶

Het lag daarom voor de hand dat onder de zendende kerken binnen enkele decennia, ondanks een in beginsel decentraal georganiseerde zending, een tendens tot samenwerking, zo niet van coördinatie en delegatie van hun zendingsarbeid aan de dag trad. Gaandeweg vond bovendien een steeds belangrijker deel van de besluitvorming in Nederlands-Indië plaats. Hoewel de leiding van het werk op het zendingsveld formeel in de handen lag van de raad der zendende kerk in kwestie – bijvoorbeeld: de toestemming tot instituering van een Javaanse kring tot kerk diende altijd gegeven te worden door de kerkeraad van de Nederlandse kerk uit wier arbeid de kring was voortgekomen¹⁷ –, werd de speelruimte die individuele zendende kerken in Nederland gelaten werd, geleidelijk aan geringer. Hun invloed werd in evenwicht gehouden, vaak zelfs in de schaduw gesteld, zowel door de eigen missionaire predikant en de vergadering van missionaire predikanten in Midden-Java, zonder wier advies ze weinig of niets konden doen, als door het bredere verband van regionale en classicale samenwerking in Nederland, het stelsel van colleges van zendingsdeputaten en de zendingsynodes.

Het feit dat op de onderscheiden zendingsvelden dikwijls gelijksoortige problemen voorkwamen, leidde in Nederland tot overleg en uitwisseling van ervaringen. Naast particuliere schoolverenigingen die

---

13 D. Pol, *Midden-Java ten Zuiden*. (Den Haag, 1939) 203.

14 Bijvoorbeeld, in Amsterdam waren in de Commissie van Advies, naast de Gereformeerde Kerk van Amsterdam, alle zes Noord-Hollandse classes (Alkmaar, Amsterdam, Enkhuizen, Haarlem, Hilversum, Zaandam) vertegenwoordigd. De volledige naam van de commissie luidde: “Commissie van Advies voor de zaken der Zending van de Gereformeerde Kerk te Amsterdam en de met haar samenwerkende Kerken in Noord-Holland” ZGKAmst. a. GKK NH, mei 1939, AGKAmst. 3, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken, 1930-1940.

15 Tegen het eind van de Nederlandse tijd was de situatie aldus dat het ressort Kebumen-Wonosobo (Friesland) twee maal zoveel inwoners had als Purworejo (Utrecht-Gelderland), Yogyakarta (Amsterdam) had er drie maal zoveel en Banyumas (Z.-Holland-Zuid) en Surakarta (Z.-Holland-Noord) ieder vijf maal zoveel. Zie “Rapport omtrent de verdeling van den zendingsarbeid”, s.a., AGKAmst. 10, Stukken betr. Solo, 1903-1940; en Dubbeldam, “Wat kunnen onze kerkeraden – – – doen”, 23/10/1941, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

16 *Rapport – – – 1896*, 51-58.

17 De GK van Middelburg was de eerste die hier een eind aan maakte en deze taak in 1935 delegerde aan de predikantenvergadering in Midden-Java, zie doc. 27 in Chr.G.F. de Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975. Een bronnenpublicatie*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1997.

onderwijskrachten voor Indië wierven en uitzonden, werd in 1928 als aanvulling op het stelsel van zendingscommissies, -deputaatschappen en -synodes het Gereformeerde Algemene Zendingscomité opgericht, een particulier initiatief dat zich ten doel stelde de belangstelling voor het Gereformeerde zendingswerk te bevorderen. Ook van particulier karakter was de Vereniging tot Bestudering en Verbreiding der Gereformeerde Zendingbeginselen, die in hetzelfde jaar ontstond. Deze laatste vereniging trachtte haar doel te bereiken door als ontmoetingsplaats van leden en belangstellenden te fungeren.¹⁸ Uit het Gereformeerde Algemene Zendingscomité is voortgekomen de Vergadering van de Verschillende Zendende Kerken en de Onderscheiden Deputaatschappen, die tot 1946 bestaan heeft.¹⁹ Deze vergadering, die evenmin als de andere hier genoemde een mandaat van de synode had, richtte zich op het adviseren van de belanghebbenden ten aanzien van technische kwesties als traktementen, subsidieregelingen en pensioenvoorzieningen, en bereidde meer inhoudelijke aangelegenheden voor, zoals het entameren van vrouwenwerk, aanpassing van benoemingsbeleid, contacten met de overheid en uitbreiding van de nazorg van ontslagen patiënten der zendingsziekenhuizen. Tevens fungeerde de vergadering als instrument om de informatiestroom uit Nederlands-Indië te kanaliseren en te controleren en regelde ze informele contacten met geestverwante politici.²⁰

Deze tendens tot centralisering, die hoofdzakelijk door pragmatische overwegingen ingegeven werd, maar ook een erkenning inhield van de macht van het vrije woord wanneer dat ongecensureerd van de zendingvelden het vaderland bereikte, zette door. Dat geschiedde tot groot ongenoegen van onder anderen de Friese zendingspredikant Klaas van Dijk (1877-1945; Kebumen, Wonosobo), die krachtig zij het vruchteloos zijn stem tegen deze ontwikkeling verhoef.²¹

Vlak voor de oorlog werd door de hoogleraar zendingswetenschap dr J.H. Bavinck (1895-1964) de centrale opleiding van zendingarbeiders ter hand genomen – tot dan toe werden voor de hoofddienst volledig opgeleide en bevestigde predikanten uitgezonden, die geacht werden geen verdere op land en volk van Indië gerichte opleiding nodig te hebben.²²

De situatie in en na de oorlog

In de oorlog werden enkele centrale organen opgericht, die de krachten der zendende kerken bundelden en de versnippering van inspanningen tegengingen ten behoeve van de voorziene wederopbouw van het zendingswerk in Nederlands-Indië na de oorlog. Hiertoe werd in oktober 1941 voor de opleiding van aanstaande zendingarbeiders een gemeenschappelijke commissie in het leven geroepen.²³ Hierop volgde een commissie voor de wederopbouw van het medische werk, die nog tijdens de oorlog werd omgezet

---

18 Statuten en andere stukken in AGZD 293.

19 Notulen in AGZD 295.

20 In 1928 hadden de eerste gesprekken plaats tussen enkele generale zendingdeputaten en dr H. Colijn (1869-1944). Tijdens zo'n conferentie had Colijn betoogd dat de zending zich streng van alle openlijke politiek diende te onthouden om te voorkomen dat de inheemse bevolking zou denken dat de zending een politiek doel nastreefde. Het ideaal van de zending zou moeten zijn "een zelfstandig Indie maar in staatsverband met Nederland, niet los van Nederland", waarbij hij Engeland en haar Dominions als voorbeeld nam. Als personen behoeften zendingarbeiders hun mening echter niet te verbergen, in tegendeel, daar mochten ze gerust met woord en daad voor uitkomen. Zie "Verslag van de Vergadering van vertegenwoordigers der onderscheidene deputaatschappen voor de zending onzer kerken, samengeroepen door Ds. W. Breukelaar en gehouden te Amsterdam 26 Nov. 1928", 27/11/1928, AGZD 295.

21 Doc. 59 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

22 Vrouwelijke zendingarbeiders werden nog niet geacht een aparte opleiding nodig te hebben, al had ruim voor de oorlog mevr. J.C. van Andel-Rutgers aangedrongen op een vooropleiding voor uit te zenden zendingzusters. Vgl. Art. 282, *Acta Synode GKN 1939*. De kerkelijke positie van missionaire zusters was volgens de eerste na-oorlogse synodes "geen ambtelijke, in de zin van het speciale ambt van dienaren des Woords, ouderlingen en diakenen, doch moet wel zó gezien worden, dat zij een bijzonder-kerkelijke taak vervullen in onderscheiding van alle verenigingswerk en particuliere optreden en dus in onmiddellijke dienst van de kerk staan". Ze werden niet in hun ambt bevestigd als ambtsdragers, doch "in een publieke samenkomst der gemeente tot haar arbeid — ingeleid, ook door de beantwoording van enkele vragen". Behalve het gewone missionaire examen als afsluiting van de tweejarige zendingopleiding, werden ze ook geëxamineerd door de kerkeraad van hun zendende kerk. In de Algemene Vergadering op het zendingveld hadden ze adviserende stem, behalve in zaken die hun werk betroffen, dan mochten ze meestemmen, zie Art. 246 en 257, *Acta Synode GKN 1946*; Art. 54, *Acta Voortgezette Synode van Zwolle 1947*; zie de aanbevelen "Instructie voor de missionaire zusters" in Art. 115, *Acta Synode GKN 1948*. Zie ook de dissertatie van A.A. van der Woerd, *Werken zolang het dag is. Jacqueline Cornélie van Andel-Rutgers (1874-1951). Gereformeerde zendelinge in Midden-Java*. Kampen: Kok, 2004.

23 E.H. Broekstra, "Rondschrjven", 15/10/1941, 12/1941, 30/1/1942, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948.

in een commissie voor de wederopbouw van alle zendingswerk, geheten de Commissie voor de Vooropleiding en de Wederopbouw.²⁴ Het verzet tegen centralisatie en de daarbij behorende overdracht van bevoegdheden van plaatselijke kerken aan deze organen was aanmerkelijk. Ds B. Richters (1910-1967), tweede scriba van de Commissie voor de Wederopbouw, schreef in 1947 dat een deel van het Gereformeerde kerkvolk “lijdt onder een centralisatie-complex en onder een verabsolutering van het decentralisatie-principe”, hetgeen hij ernstig betreunde.²⁵ Doch ondanks de protesten werd deze commissie per 1 januari 1951 vervangen door een in het tijdens de oorlog in Baarn opgerichte Zendingscentrum – nomen est omen! – domicilie houdende Raad van Samenwerking, die een permanente status kreeg.²⁶

De Raad van Samenwerking

In deze Raad van Samenwerking, die ondersteund werd door een groeiend aantal overleg- en adviescommissies, hebben de zendende kerken (Amsterdam, Arnhem, Delft, Heeg, Middelburg, Rotterdam, Utrecht en de Gereformeerde Kerken van Groningen, Drenthe en Overijssel) gedurende 21 jaar (1951-1972) samengewerkt. Als gevolg van deze gang van zaken werd ook de positie van de zendingsarbeiders anders dan voorheen. Gedeeltelijk meegaand met de ontwikkelingen binnen de Javaanse Kerken, waar de zendingsarbeid eveneens in toenemende mate centraal geleid werd, was de band der zendingspredikanten met hun zendende kerk aanzienlijk lossers dan voor de oorlog. Zendingsarbeiders in de hulpdiensten traden voortaan in dienst van de Raad van Samenwerking. Ze werden met een nauwkeurig omschreven opdracht uitgezonden, al onderhielden ze (meestal) wel enige correspondentie met de kerk – thans “uitzendende kerk” geheten – op wier historische terrein ze werkzaam waren.²⁷

Zending als specialisme

Zending werd in deze jaren steeds meer een specialisme, waarbij managers en andere deskundigen, meestal oud-zendingsarbeiders, het zowel op het beleidsvlak als op het uitvoerend niveau voor het zeggen kregen. Deze ontwikkeling werd in de hand gewerkt door de complexiteit van de betrekkingen tussen Nederland en Indonesië. Bovendien vond men een zich in toenemende mate verenigende Javaanse christenheid tegenover zich en was het zendingsveld naar oppervlakte meer dan verdubbeld met de fusie van de Javaanse kerken van zuidelijk en noordelijk Midden-Java (de GKJ en de GKJTU) in 1949. Ook diende het formuleren en uitvoeren van de comprehensive approach, die een herformulering en uitbreiding van de traditionele “hulpdiensten” inhield die (deels) ten koste ging van actieve deelname in de hoofddienst, centraal te geschieden.

Taken van de raad

De taken waarmee de raad zich belastte en die voorheen door de afzonderlijke kerken verricht werden, omvatten de selectie en opleiding van zendingsarbeiders, financieel beleid, medische zending, voorlichting²⁸ en propaganda, de schooldienst, leatuurproductie en -verspreiding ten behoeve van de zending zowel in Midden-Java als in Nederland, de zending onder de Chinezen op Java en sociaal-economische

---

24 J.S. Wiersema, “Rondschrijven”, 19/12/1941, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948. Div. stukken in AGKU 6, Ingekomen stukken 1949; zie doc. 78 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

25 B. Richters, “Eerste rondzendbrief”, 22/8/1947, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948. Zie doc. 73 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

26 De Gereformeerde Kerken in Zeeland weigerden aanvankelijk zich in de Raad van Samenwerking te doen vertegenwoordigen, uit protest tegen het centralisatiebeleid. Uitvoerig in: “Notulen vergadering zendende kerken en deputaatschappen”, 12/10/1950; zie ook “Overeenkomst voor de Raad van Samenwerking tussen de zendende kerken van de Gereformeerde Kerken in Nederland”, s.a. [1950]; beide stukken in: AGKU 6, Ingekomen stukken 1950. De overige betrokken Gereformeerde Kerken waren die te Amsterdam, Arnhem, Delft, Heeg, Rotterdam, Utrecht en de Kerken van Groningen, Drenthe en Overijssel. RvS, “Résumé eerste vergadering RvS op 12 jan. 1951”, AGKU 7, Ingekomen stukken 1951.

27 De Raad van Samenwerking had geen rechtspersoonlijkheid en kon zelf geen verbintenissen aangaan of rechtsgeldige handelingen verrichten. Wat hij deed, deed hij in naam en op naam van een of meer der in hem vertegenwoordigde Gereformeerde Kerken (en de Sumba-zending), B. Richters a. GK Arnhem, 13/4/1966, AGKA 1, Acten van Samenwerking, etc., 1951-1970; RvS, “De Zendingsarbeider, de Raad van Samenwerking en de Uitzendende Kerk”, [1953], AGKU 12, Vergaderstukken 1958-1964.

28 In Baarn werden tal van bijeenkomsten belegd en conferenties en cursussen gehouden, die deels samenvielen met de voorbereiding van nieuwe zendingsarbeiders, deels speciaal voor naar Indonesië vertrekkende Gereformeerden (zakenlui, ambtenaren e.d.) werden gegeven, *Contact*, nr. 166 (16/4/1950) 3.

arbeid ten behoeve van de Javaanse en (voor zover nodig) Chinese Kerken (GKI). De raad steunde bepaalde onderdelen van het theologisch onderwijs op Java en onderhield de contacten met het Zendingconsulaat en de Indonesische Raad van Kerken (DGI).²⁹ De raad, die verder toezag op de evenredige verdeling van in Nederland bijngebrachte hulpgoederen over de partnerkerken en over een groeiend aantal christelijke medische en sociale instellingen op de (voormalige) zendingvelden³⁰, werd ondersteund door verschillende adviescommissies voor de onderscheiden takken der zendingarbeid.³¹ Daarnaast hadden de generale zendingdeputaten hun eigen uitzendings- en financieringsbeleid. Voorts waren zij verantwoordelijk, net als voor de oorlog al het geval was geweest, voor de theologische opleiding in Yogyakarta. Ook het aan het eind van de jaren vijftig opgerichte Algemeen Diakonaal Bureau (ADB),³² dat in Midden-Java en Sumatra uiteenlopende projecten op sociaal-economisch en agrarisch terrein ondersteunde, had zijn eigen beleid. In 1958 werd opgericht de Sumatra-Makassar-commissie³³, in 1960 gevolgd door de Paruba-commissie. Deze laatste commissie, die zijn ontstaan te danken had aan de crisis in de betrekkingen tussen Nederland en Indonesië, moest de uitzending van zendingarbeiders naar zendingvelden buiten Indonesië (West-Pakistan, Ruanda-Urundi, Brazilië, Argentinië) in goede banen leiden.³⁴ In 1960 werd het Landelijk Comité Vrouwenzendingsthuisfront (VZT) opgericht, waarin de voormalige regionaal en lokaal georganiseerde naai- en knipcommissies en linnenkastcomité's hun activiteiten bundelden en onder centrale leiding brachten.³⁵ In 1962 kwam daarbij een overkoepelende coördinatiecommissie voor overleg van de Sumak- en Paruba-commissies met de generale zendingdeputaten en de Raad van Samenwerking. Die commissie had als doel het beleid en de begrotingen op elkaar af te stemmen, een soort Gereformeerd zendingdirectorium.

Een groeiende bureaucratie

Aldus groeide in en om Baarn een netwerk van werkverdeling, competenties, beleidsmakers, voorbereiders, besluitennemers, adviseurs, coördinatoren en subsidie- en toelagenverschaffers. Het was dermate ingewikkeld dat zelfs Nederlandse zendingarbeiders op Java het spoor bijster raakten. Ze klaagden dat het entameren van nieuw werk in de sfeer van onderwijs, de kadervorming, "religious education" en plattelandsontwikkeling en zelfs de simpele omzetting van een polikliniek in een klein ziekenhuis hierdoor aanzienlijk bemoeilijkt werd.³⁶ Ook de contacten van Nederlandse zendingorganen met hun tegen-

-
- 29 Gedurende enige tijd waren er twee Gereformeerde zendingconsuls, dr F.L. Bakker (1948-1951) en ds G.J. van Reenen (1951-1953). Zie verder "Kort verslag van de vergadering van de Commissie van Advies met de afgevaardigden van de Raden der Gereformeerde Kerken van Gelderland, gehouden Donderdag 20 Maart 1952 te Arnhem", april 1952, AGKA 1, Acten van Samenwerking, 1951-1970.
- 30 Zie bijv. doc. 175 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.
- 31 Zie Bijlage C in *ibidem*.
- 32 Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland*, II, 228.
- 33 Door het wegvallen van de (Europese) Gereformeerde Kerken in Indonesië als gevolg van de Nieuw-Guinea-crisis dreigde het zendingswerk van die kerken in Z.-Sumatra en Z.-Celebes in de problemen te komen. Om dit op te vangen werd in Nederland de Sumatra-Makassar-commissie opgericht, zie "Overeenkomst tussen de Zendende Kerken van de Gereformeerde Kerken in Nederland inzake de samenwerking in het zendingswerk op Sumatra en te Makassar (Sumak-commissie)", 11/6/1958, APISS II 11 1.4. Deze overeenkomst werd formeel aangegaan door alle zendende kerken op hun vergadering van 6/6/1958, gehouden in het Zendingcentrum te Baarn, "Not. verg. Sumatra- en Makassar-commissie", 6/6/1958, APISS II 11 1.4. Secretaris werd B. Richters. Omdat na enige tijd de (Chinese) GKI-*Jateng* (M.-Java), de "erfgename" van de meeste (Europese) Gereformeerde Kerken op Java, het zendingswerk in Z.-Celebes overnam en daarvoor zelfs een eigen commissie oprichtte (de *Komisi Zending Makassar*), hield de Sumak-commissie zich grotendeels met Sumatra bezig, zie Art. 67, "Acta Persidangan Clasis "Semarang" ke XXVI pada Tanggal 17-19 September 1962", 19/9/1962, AGKS nr. IV; Art. 48, *Acta Synode GKI-Jateng 1962* (Semarang), AGKS nr. IV; Liem Tjiauw Liep, "Laporan tentang pekerdjaan pekabaran Indjil di Sulawesi Selatan", 1/9/1962, AG III-e; WGP, "Notulen" 5-9/10/1962, 17/10/1962, APISS II AB 2.1.
- 34 In februari 1960 begon de Paruba-commissie met haar werkzaamheden, het leggen van contacten met kerken in de aangegeven landen, het opzetten van nieuw werk en het uitzenden van zendingarbeiders, Art. 371-374, art. 388-389, *Acta Synode GKN 1959 en 1960*.
- 35 De eerste presidente was mevr. D. Beumer-van Stek; ze werd in 1964 opgevolgd door mevr. K. van der Meulen-van Donselaar; in 1966 trad mevr. M. Rutgers-Beets aan, D. Beumer-van Stek, Vrouwen Zending Thuisfront, "Negende Rondzendbrief", mei 1964; Goemaat, "Notulen vergadering VZT", 13/10/1966, stukken in AGKM 46, Stukken betr. het VZT, 1960-1962.
- 36 D.C. Mulder a. GZD, 30/8/1962, AM; J.C. Gilhuis e.a., "Rapport van de commissie 'herstructurering thuisfront'", april 1969, AGKM 53, Correspondentie 1969-1971.

voeters in Midden-Java werden stroever. De oorzaak daarvan was dat de meeste Javaanse zendingspredikanten, deputaten en andere scribenten de grootste moeite hadden te bepalen wie in Nederland voor welke subsidie of activiteit competent was – met als gevolg fout-geadresseerde brieven en subsidieaanvragen, en geïrriteerde antwoorden uit Nederland over zoveel Javaanse “onkunde”.³⁷ De opheffing van de Sumak- en Parubacommissies in 1966 en de herverdeling van hun zendingsterreinen over een aantal Gereformeerde Kerken, loste in dit opzicht weinig op.³⁸ De aanstelling in 1968 van ds L. W. Korvinus als actuaire ter coördinering van de werkzaamheden van de Raad van Samenwerking, zijn advies- en subcommissies en de overige 25 (!) raden, comité's en commissies die zich op dat moment met de zending in Midden-Java (en Sumatra en Zuid-Celebes) bezighielden, was een poging om aan deze logheid en administratieve ondoorzichtigheid van het zendingsbedrijf het hoofd te bieden.

In 1972 tenslotte werd de Midden-Java-zending ondergebracht bij het Indonesië-orgaan. Dat was onderverdeeld in secties met eigen regio's en een door secretarissen geleide staf van medewerkers. Naast het Indonesië-orgaan kwamen een Afrika-, Zuid-Amerika- en Pakistan-orgaan. Voorzover plaatselijke Gereformeerde Kerken nog (papier) banden onderhielden met een zendingsterrein in Indonesië – en dat gold thans niet langer voor die van Leeuwarden, Sneek, Amsterdam, Rotterdam en Middelburg –, liepen die via hun deputaten in verschillende centrale organen. De financiering verliep eveneens geheel centraal, via de penningmeesters der organen, waarbij de generale synode over de begrotingen en de omslag der lasten via vastgestelde quotatie-normen het laatste woord had.³⁹

Nadat Zending en Wereldiakonaat waren samengevoegd werd omstreeks 1990 een nieuwe regio-indeling van kracht, waarbij veel oude banden werden doorgesneden. De Gereformeerde Kerken in Groningen, Friesland en Drenthe richtten zich voortaan op Latijns-Amerika; die in Overijssel en Flevoland en de Evangelisch-altreformeerte Kirche in Nedersachsen hielden zich voortaan bezig met Azië, terwijl Gereformeerde Kerken in Zuid- en Noord-Holland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg hun aandacht richtten op het Midden-Oosten en Noord-Afrika.⁴⁰

De situatie in Midden-Java

Inleiding

Nadat tijdens de oorlog het zendingswerk in Midden-Java tot stilstand was gekomen, werden na de oorlog de betrekkingen tussen de Javaanse en Nederlandse Gereformeerde Kerken hervat. Via het Kwitangakkoord (mei 1947), het Akkoord van Semarang (1950) en de daarop gebaseerde Regionale Akkoorden werd de samenwerking tussen beide kerkengroepen opnieuw gestalte gegeven. De in deze periode genomen besluiten en gesloten akkoorden kwamen in beginsel overeen met de Javaanse wensen: geen enkel initiatief van Nederlandse zijde zonder goedkeuring van de Javaanse synode of andere competente organen. Sterker nog, de synode van Eindhoven (1948) had ingestemd met de Javaanse wens dat de Javaanse Kerken “voorop” zouden gaan. Voorts viel het besluit tot volledige overdracht van de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van alle zendingswerk, zowel de “hoofddienst” als de “nevendiensten”, aan de Javaanse Kerken en door hen op te richten organen.⁴¹

De Regionale Akkoorden

In de twee decennia na 1950 bleken de uitvoering en vormgeving van het overeengekomen beleid meer problemen te geven dan was voorzien. De Regionale Akkoorden regelden alleen in formeel-kerkrechtelijk opzicht de samenwerking tussen beide partners, over de praktijk zwegen ze. Verschillende belangen en visies liepen dooreen. In Nederland werd aangenomen dat de Javaanse Kerken voor het zendingswerk een

---

37 Zie bijv. ZD GK Rotterdam a. DPI N.-Banyumas, 8/5/1964, AGKR 6, Stukken betr. Banjoemas, 1964-1965.

38 Zie doc. 202 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

39 Zie doc. 222 in *ibidem*; Moderamen CvA GKK Gelderland, “Rondschrijven”, 17/11/1967, AGKA 3, Stukken betr. het zendingsterrein Purwodadi, 1966-1967; Penn.m. Zuiderzending a. Part. Syn. GK Zeeland, 19/3/1973, AGKM 43, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken, 1972-1973.

40 *Jaarboek GKN 1990*, jrg. 73, 537-538.

41 Zie hiervoor Chr.G.F. de Jong, “Herstelde betrekkingen. De Gereformeerde zending en de Javaanse Christelijke Kerken in een periode van overgang 1940-1950”, in *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*. Jrg. 2, nr. 2 (1995) 139-165; en de Inleiding in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

gelijksoortige organisatie in het leven zouden roepen als (in beginsel) in Nederland bestond. Per classis of ressort zou dan één zendende kerk als de eerst-verantwoordelijke instantie fungeren. Deze kerk zou ondersteund worden door een classicaal zendingsdeputaatschap, ze zou zendingspredikant beroepen en eventueel voor de dagelijkse leiding een classicale zendingscommissie hebben. Die veronderstelling aan Nederlandse zijde was niet geheel ten onrechte, daar de synode van Magelang (1948)⁴² en de nieuwe Javaanse zendingsorde van de GKJ van juli 1949⁴³ bepaalden dat alle zendingswerk in eerste aanleg de taak was van een plaatselijke kerk, eventueel bijgestaan door andere kerken. De (op dat moment tien) bestaande classes werden als even zoveel zendingsevelden beschouwd, aangevuld met de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor Zuid-Sumatra.⁴⁴

Maar de Javaanse zendingsorde bevatte ook bepalingen, die de bewegingsruimte der plaatselijke kerken aan banden legden.⁴⁵ Bovendien bestonden er praktische problemen, zoals het feit dat veel lokale gemeenten een gebrek aan missionaire ijver toonden en er alom gebrek aan krachten en financiële middelen bestond.⁴⁶

Om deze en andere redenen is in Midden-Java nooit een gedecentraliseerd systeem van zending en evangelieverkondiging tot ontwikkeling gekomen, naar het model dat de synode van Middelburg voor ogen had gestaan – doch dat ook reeds in Nederland verlaten was. Per classis werd aanvankelijk wel een zendende kerk aangewezen en lokale gemeenten hadden wel het recht om eigen zendingarbeiders te beroepen of aan te stellen, doch de classes en de synode bepaalden vorm, aard, inhoud en eventuele uitbreiding of inkrimping van hun werk, alsmede allerlei andere zaken, zoals de begrotingen, salarissen, pensioenen en toeslagen van de zendingarbeiders.⁴⁷ In 1954 hechtte de synode haar goedkeuring aan de inmiddels gegroeide situatie dat de zendingarbeid niet de taak was van één Javaanse kerk, die dan door andere kerken gesteund werd, maar de primaire verantwoordelijkheid van de classis als geheel. De classicale zendingsdeputaten vertegenwoordigden als college niet de plaatselijke kerken, doch waren alleen aan de synode verantwoording schuldig. Één kerk in een classis werden bepaalde taken ten opzichte van de missionaire predikant en evangelisten (beroeping, aanstelling, tucht) gelaten, die daardoor als “zendende kerk” beschouwd werd. Dit betekende dat Javaanse zendingspredikanten en evangelisten formeel weliswaar in dienst waren van lokale kerken, doch voor hun arbeid in eerste instantie verantwoording schuldig waren aan de classicale en synodale zendingsdeputaten en niet aan “hun” kerk.⁴⁸ De classicale deputaten beheerden ook de zendingbijdragen zowel van de Javaanse Kerken in hun classis, als van de partner-zendende kerk of -instantie in Nederland. Het gevolg van deze gang van zaken was dat in de meeste classes in Midden-Java zending van meet af aan deputatenzending geweest is en dat de directe betrokkenheid van de meeste gemeenteleden bij het zendingswerk gering was.⁴⁹

---

42 Art. 39 en Bijlage XII, *Acta Synode GKD 1948*; B. Probowinoto a. F.L. Bakker, 10/12/1947, AGZD 295; F.L. Bakker, “Rapport”, 24/2/1949, AGKF-N 10, Ingekomen stukken, 1948-mei 1950.

43 Voor de “Zendingsorde van de Christelijke Kerken van Midden-Java”, vastgesteld te Salatiga op 6 juli 1949, zie doc. 93 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

44 Par. 7 van doc. 93, in *ibidem*.

45 Zie hfdst. IV van doc. 93, in *ibidem*.

46 Zie bijv. A. de Bruin a. ZD Z.-Holland-Zuid, 8/4/1952, AGKR 5, Stukken betr. A. de Bruin, 1950-1959; S. Roosjen a. GK Arnhem, 9/9/1954, 13/1/1955, AGKA 2, Stukken betr. het zendingsterrein Purwodadi, 1954-1955.

47 Art. 38d en Bijlagen IV en V, *Acta Synode GKJ 1951*.

48 Dat gold alleen het werk van Javaanse zendingspredikanten en *guru injil*; voor het werk van de Nederlandse zendingspredikanten lag dat anders. Deze laatsten werden vaak beschouwd als de “eigen” predikant van een Javaanse gemeente. Dat was bijvoorbeeld het geval in Purwodadi. Nog voordat Roosjen in 1954 formeel consulent van de gemeente van de stad Purwodadi werd (479 zielen), moest hij voor elke preekbeurt in de Europese GK van Semarang schriftelijke toestemming van zijn (Javaanse) kerkeraad hebben, nadat door Semarang eerst schriftelijk toestemming was gevraagd aan Purwodadi. Volgens Roosjen was dit gedrag verklaarbaar zowel uit het overdreven formalisme van de kerkeraad, als uit het feit dat Javaanse kerkeraden in het algemeen hun predikanten als werknemers beschouwden, zoals de regering haar ambtenaren. Roosjen a. GK Arnhem, 27/2/1952, 8/6/1952, 7/4/1953, 7/5/1953, AGKA 2, Stukken betr. het zendingsterrein Purwodadi, 1951-1953; T. Wirjowasito, “Verslag”, 3/2/1956, AGKA 2, Stukken betr. het zendingsterrein Purwodadi, 1956-1958.

49 Sedert de jaren vijftig kende de GKJ drie typen zendingspredikant. 1. het type van ds Soeparno, die in opdracht van de Kerk van Cilacap en met steun van andere Indonesische kerken (waaronder de GPIB en de GPM) op het gevangeneiland Nusakambangan, dat een uit geheel Indonesië afkomstige populatie had, werkte – hij was de enige van dit type; 2. het type van de classicale zendingspredikanten (verreweg de meeste); 3. het type van de synodale zendingspredikanten, zoals ds J.S. Hardjowasito in Z.-Sumatra.

Yogyakarta en Surakarta

Deze centralisatie van de zending vond aanvankelijk niet overal ingang. In de drie grootste classes, Yogyakarta (één classis) en Surakarta (Solo, twee classes), bestonden wel klassicale zendingsdeputaten, doch hun taak bleef beperkt tot het beheren van de Nederlandse subsidies en bijdragen. Met de uitvoering van het zendingswerk hadden ze niet rechtstreeks te maken, iedere gemeente was daarin autonoom en had in beginsel haar eigen zendingswerk – het voor de oorlog door Van Dijk zo gepropageerde model.⁵⁰ De Margoyudan-kerk in Surakarta had hiervoor zelfs enige tijd een aparte “zendingskerkeraad”, die soms buiten de klassicale zendingsdeputaten om werkte. Een Javaanse zendingspredikant had de classis niet en de Nederlandse zendingspredikant te Surakarta, (G.D. Kuiper, namens Delft) was de eerste Nederlander in die functie in Midden-Java die vertrok – hij werd in 1955 docent aan de Theologische Opleiding in Yogyakarta.⁵¹ Aan Javaanse zijde waren in de zending in de beide classes werkzaam de gemeentepredikant van Solo-Margoyudan, R.M. Soegimo Poerwowidagdo, en collega-predikanten alsmede enkele evangelisten en onderwijzers.⁵² Het gewest Yogyakarta had evenmin een aparte zendingspredikant, noch een Javaanse, noch een Nederlandse – die was nadrukkelijk geweigerd⁵³ – al kon men daar een beroep doen op de Nederlandse docenten aan de theologische school, die dan de Gereformeerde Kerk van Amsterdam in dezen vertegenwoordigden.⁵⁴ Het zendingswerk in de classes Yogyakarta en Surakarta concentreerde zich in de jaarlijkse vieringen van christelijke hoogtijdagen, vooral kerstmis, waarvoor dan als gasten niet-christenen werden uitgenodigd, en verder in jeugd- en studentenwerk en in het verzorgen van vacante gemeenten. Ten aanzien van dit laatste werden in de classis Yogyakarta de Gondokusuman-kerk en in de beide classes van Surakarta de Margoyudan-kerk als “zendende” kerk aangewezen.⁵⁵ Doch na het midden van de jaren vijftig was ook hier zending overwegend klassicale zending geworden. Kuiper liet in 1958, enkele jaren na zijn vertrek, zijn Zuidhollandse broeders en zusters weten: “Het is duidelijk dat in de afgelopen jaren het zendingsdoel steeds dichterbij werd: “ons” zendingswerk is steeds meer het zendingswerk van de kerken hier geworden. Voetius begint zich steeds duidelijker af te tekenen”.⁵⁶ Doch dit was een andere Voetius dan de zeventiende-eeuwse (veronderstelde) protagonist van de zending der lokale kerken. Het idee van gezamenlijk door lokale Javaanse en Nederlandse Gereformeerde Kerken ondernomen zendingsarbeid in Midden-Java, dat na de oorlog toch het uitgangspunt van de Regionale Akkoorden was geweest, speelde binnen de GKJ nauwelijks nog een rol.⁵⁷

De “Nota-Probawinoto”

In Midden-Java was het aantal Javaanse zendingsarbeiders beperkt, zodat – tegen de geest van de afspraken van Kwitang en Semarang in – de zendingsarbeid der Javaanse Kerken in belangrijke mate gedragen werd door Nederlandse zendingsarbeiders. Daartegenover stond echter dat in het spoor van de snelle maatschappelijke emancipatie van die lagen der Javaanse samenleving waaruit de GKJ overwegend haar leden recruteerde, binnen de GKJ een klimaat ontstond waarin samenwerking met de Nederlanders steeds minder vanzelfsprekend werd. In verband hiermee werd gezocht naar een andere, minder in het oog lopende inzet der Nederlandse zendingsarbeiders. Tevens streefde men naar de theologische en praktische vorming van zo veel mogelijk gemeenteleden, bij voorkeur jongere, ten einde hun betrokkenheid bij kerk en zending te vergroten en hen geschikt te maken voor kerkelijke arbeid. Tegen de achtergrond van de

---

50 Zie doc. 59 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

51 Over de herbezetting van de door het vertrek van miss. zuster A. Hoeksema en hemzelf in Surakarta ontstane vacatures schreef ds G.D. Kuiper aan Delft: “Mijn persoonlijk advies is echter: beschouwt U beide als definitief vervallen: de ressortszending is afgelopen, en dit impliceert tevens de ressorts-Miss. zuster”, Kuiper a. ZD GK Delft, 8/6/1958, AGKD 10, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken 1960-1966.

52 G.D. Kuiper a. GK Delft, 28/10/1952, AGKD 9, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken 1946-1954.

53 Zie hiervoor “Notula Rapat Madjelis Geredja GKDj Gondokusuman dengan Deputat-deputat Pekabaran Indjil dan Deputat-deputat Geredja Miskin pada tanggal 29 Desember 1950”, 9/1/1951, Kansin nf.proal.30, opgenomen als doc. 43 in *Sumber-sumber tentang Sejarah Gereja Kristen Jawa, 1896-1908*. Diseleksi oleh Dr Pradjarta DS dan disadur oleh Dr Chr.G.F. de Jong. Kampen, 1995.

54 Zie Bijlage A, nr. 4, in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

55 R.M.S. Poerwowidagdo a. ZD GK Delft, 20/11/1959, AGKD 9, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken, 1955-1959.

56 G.D. Kuiper a. ZD GK Delft, 8/6/1958, AGKD 10, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken 1960-1966.

57 G.D. Kuiper a. ZD GK Delft, 21/1/1957, AGKD 9, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken 1955-1959.

groeïende anti-Nederlandse stemming in Soekarno's Indonesië, die culmineerde in de Nieuw-Guinea-crisis (1958-1963), vormden de naoorlogse ideeën en suggesties van Bergema⁵⁸ en Verkuy⁵⁹ het uitgangspunt van een herziening van de relatie tussen de GKJ en de GKN. Deze herziening werd op Java geformuleerd in de “Nota-Probowinoto” van februari 1955, genoemd naar zijn opsteller, ds Basuki Probawinoto (1917-1989). Het erin geformuleerde beleid kreeg in de tweede helft van de jaren vijftig (voor een deel) zijn beslag.⁶⁰ Van Javaans gezichtspunt uit gezien, ging het er om de banden met Nederland zó te wijzigen, dat de eigen vrijheid van handelen en theologiseren zou toenemen terwijl de financiële steun vanuit Nederland niet in gevaar gebracht zou worden.⁶¹ Anders gezegd: de “bacil van Djokja” – Kuipers kwalificatie van de situatie in Yogyakarta (en Surakarta) waar de zendingsarbeid werd uitgevoerd met slechts nominale Nederlandse betrokkenheid – dreigde nu geheel Midden-Java te infecteren.⁶²

Niet in de laatste plaats echter had de “Nota-Probawinoto” het oog gericht op de geringe betrokkenheid van het merendeel der Javaanse kerkleden bij de zendings- en evangelisatiearbeid in hun directe omgeving. De weinige Nederlandse zendingsarbeiders, die na 1958 nog in Midden-Java overgebleven waren, werden daarom centraal ingezet, zó dat hun arbeid niet zozeer één bepaalde classis of één ressort ten goede zou komen, zoals op basis van de Regionale Akkoorden nog het geval was, doch de gehele GKJ. Dat was al sinds de oorlog met enkele predikanten, docenten en vakdeskundigen in algemene dienst het geval. Nederlandse zendingsarbeiders, wier plaatsing en taakomschrijving voortaan door de Javaanse synode werden vastgesteld, dienden zich toe te leggen op de her- en bijscholing van hun Javaanse collega's en andere kerkelijke functionarissen en ambtsdragers. Dat zou zowel op plaatselijk en classicaal niveau moeten gebeuren als via het nieuwe kadervormingsinstituut van de Javaanse en Chinese Kerken (GKJ en GKI), de Lembaga Pendidikan Kader (LPK) in Yogyakarta.⁶³

Van confrontatie naar goede nabuurschap

Nu de zendingsarbeid in Midden-Java niet alleen in theorie maar ook in de praktijk steeds meer een zaak van de Javaanse Kerken zelf werd, veranderde het karakter ervan: ze werd minder confrontatief van aard. Voor deze heroriëntatie konden de kerken terugvallen op traditionele Javaanse waarden als tolerantie en flexibiliteit ten aanzien van het naast elkaar bestaan van verschillende normen- en waardenstelsels, hindoeïstische, islamitische, Chinese, “javanistische”, agnostische, Europese en andere. Een opener, meer op samenwerking en goede nabuurschap gerichte instelling bepaalde steeds meer het gelaat en het optreden van de Javaanse Kerken. De overheidspolitiek van opgelegde vrede en harmonie der godsdiensten en nationale verbroedering, waarbij bovendien de vrijheid van godsdienst, levensbeschouwing en geweten

---

58 Zie bijv. “Stellingen referaat Dr. H. Bergema over 'Heroriëntering inzake ons Zendingswerk in Indonesië'”, 19/11/1948, AGKU 5, Ingekomen stukken 1940-1948, opgenomen als doc. 87 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

59 Onder andere neergelegd in J. Verkuy, *De achtergrond van het Indonesische vraagstuk*. Den Haag, 1946; zie ook G.R. Visser, “Nieuwe oriëntering in het zendingswerk”, 1/6/1946, AGKR 3, Stukken betr. A.F.J. Pieron en J. Verkuy, 1939-1961.

60 B. Probawinoto, “Nota betreffende de efficiëntie in het aanwenden van krachten en middelen voor het werk der Evangelieverkondiging in Midden-Java”, 22/2/1955, AGKF-N 25, Diversen 1955-1958, opgenomen als doc. 129 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*.

61 De opmerking van D.C. Mulder uit 1965 “Dr Roosjen vertelde dat het hem opviel dat op de Javaanse Synode van Salatiga wel veel gesproken werd over financiële steun van de partner, maar niet om werkers gevraagd werd” markeerde dan ook geen koerswijziging van het beleid van de GKJ in dezen, D.C. Mulder a. GZD, 10/1/1965, AM.

62 Zie G.D. Kuiper a. ZD GK te Delft, 31/12/1955, AGKD 9, Stukken betr. de Raad van Samenwerking, 1955-1959; zie doc. 136 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*. Over de relatie Amsterdam-Yogyakarta, zie ook A. Pos, “Zending in Djokja”, *De Heerbaan. Algemeen Zendingstijdschrift*, jrg. 6, nr. 5 (sept./okt. 1953) 189-202.

63 Tot de oprichting van de LPK had de GKJ op haar synode van Kebumen in nov. 1958 het besluit genomen. De GKI trad enkele jaren later toe. Dit kaderwerk liep uiteen van de vorming van ouderlingen en zondagsschoolleiders tot het vervaardigen van bijbelstudiemateriaal voor uiteenlopende maatschappelijke groeperingen als arbeiders, onderwijzers, vrouwen, boeren en intellectuelen. De oprichting van de LPK was onderdeel van de tenuitvoerlegging van de Nota-Probawinoto (1955), die erin voorzag de arbeid van een zo groot mogelijk deel van het gesalarieerde middenkader (evangelisten, hulppredikers e.d.) van de GKJ te laten overnemen door goed-gemotiveerde en enigszins opgeleide doch ongesalarieerde gemeenteleden. Zie Art. 87, sub 3 en 4, *Acta Synode GKD 1958*.

slechts gegarandeerd werd voorzover die zich lieten wringen in het harnas van Soekarno's "revolutionaire beginselen", speelde daarbij een overigens niet altijd door iedereen gewaardeerde rol.⁶⁴

Welhaast onvermijdelijk werd ook de GKJ meegezogen in de gangbare anti-westerse retoriek van die dagen. Hoewel het nieuwe zendingsbeleid van de GKJ niet als een aardverschuiving doch veeleer als een accentverlegging te beoordelen is, verweet men de Gereformeerde zending dat in het verleden "de Kerk té geïsoleerd leefde".⁶⁵ Dat was niet bedoeld in de zin van: te weinig actief in het bekeringswerk, doch van een te confrontatieve, te vervreemdende en negatieve houding tegenover de omgeving, die dan ook door veel Javaanse christenen was overgenomen.⁶⁶

Hoewel de traditionele vormen van evangelieverkondiging niet onmiddellijk verdwenen⁶⁷, concentreerde het zendingswerk in geheel Midden-Java, dat in toenemende mate werd gestuurd en geïnspireerd vanuit een groeiend complex van centrale diensten in Yogyakarta en Salatiga, zich op kadervorming en gemeentebouwwerk, in feite het normale werk van predikant en kerkeraad, alsmede op de (door Nederland gefinancierde) uitbouw van de traditionele en de ontwikkeling van (eveneens door Nederland gefinancierde) nieuwe hulpdiensten.⁶⁸ Hoewel men zich in Nederland soms ongerust maakte over deze gang van zaken, bood de Javaanse Zendingsoorde hiertoe de benodigde ruimte.⁶⁹ De LPK gaf adviezen en vervaardigde liturgieën, programma's en handleidingen, gaf scholing en voorlichting, en begeleidde de nieuwe generatie zendingsarbeiders bij hun taak. Hij deed suggesties voor jeugd- en gezinsweken, voor de presentie van de kerk op publieke bijeenkomsten en manifestaties, boekverkoop en verspreiding van gratis lectuur op bruiloften, feest- en hoogtijdagen, geboorten, verjaardagen, begrafenissen en andere gelegenheden waar veel mensen bij elkaar kwamen. Openbare muziekuitvoeringen werden gehouden, die soms marktpleinen vulden, en christelijke films (van Amerikaanse makelij) werden vertoond. In de door jeugdverenigingen van de GKJ en door de kerk ingehuurd gezelschappen opgevoerde toneelstukken, die

---

64 Zie bijv. de *musyawarah alim ulama*, een bijeenkomst voor gesprek en overleg, gericht op het bereiken van globale eensgezindheid, van godsdienstige leiders der islamieten, protestanten, rooms-katholieken, Bali-hindu's en boeddhisten, in Yogyakarta op 4 april 1965, die op instructie van Soekarno (*Penetapan Presiden* no. 1/65, van 27/1/1965) werd gehouden. Namens de protestanten namen deel GKJ-predikant R.P.S. Poerbowijoga, verder ds S.W. Adiwidjaja en S. Hadiprasetyo. Adiwidjaja, de alg. secr. van de gewestelijke Raad van Kerken in Yogyakarta, waarbij ook de GKJ-Yogyakarta aangesloten was, benadrukte in zijn toespraak dat de oude verdeeldheid der godsdiensten in Indonesië geheel toegeschreven diende te worden aan het sinistere gestook van de koloniale heersers. Vroeger zou een dergelijke *musyawarah* niet mogelijk zijn geweest, maar thans, dank zij de wijze, vaderlijke leiding van *Bapak Presiden*, en gebaseerd op de principes van de *Pancasila*, kon men het uitstekend met elkaar vinden. Men trof elkaar regelmatig en men prijsde zich gelukkig onder de volkeren. Nationale symbolen als de *Cakra* [Krisna's rad of zonneshijf, symbool der eeuwige wedergeboorte] waren veel machtiger dan alle atoombommen bij elkaar en konden aan de plannen van de *Nekolim* (neokoloniale en imperialistische krachten, i.e. het Westen) een halt toe roepen. Overigens hoefde niemand te vrezen dat de leiders der godsdiensten, nu die het zo goed met elkaar konden vinden, gezamenlijk een nieuw front tegen de regering zouden gaan vormen. Er was al een front, Soekarno's Nationale Front (*Front Nasional*) en daar wenste men zich bij aan te sluiten om het te versterken en deel te nemen aan de nationale strijd. Voor missionaire activiteiten was in Indonesië absoluut geen ruimte, men moest tolerant naast elkaar leven, al betekende dit nu ook weer niet het ontstaan van een *Agama Pancasila*, een mengsel van de vijf toegelaten godsdiensten. S.W. Adiwidjaja, "Sambutan dari Wakil Golongan Kristen dalam 'Musjawarah Kebulatan Tekat Alim Ulama'", [1965], AS GKJ Wirobrajan A 1/7/1/891.

65 Aldus drs Soetjipto Wirowidjojo, die in 1966 op bezoek was in Nederland, zie K. van der Meulen-van Donselaar, "Aantekeningen", 22/9/1966, AGKM 46, Stukken betr. het Vrouwenzendingsthuisonderzoek, 1960-1962. Over Wirowidjojo (geb. 1916), zie Sumbada, e.a. (eds.), *Hidupku adalah anugerah Allah. Buku kenangan-kenangan 70 tahun Drs. R. Soetjipto Wirowidjojo*. Salatiga, 1986.

66 Zie bijv. Soemilah a. ZD GK Delft, 13/9/1937, AGKD 15, Stukken betr. diverse onderwerpen, 1935-1961.

67 Nog in 1963 gingen naar het model der vooroorlogse "zaaiacties" in verschillende plaatsen gemeentelieden in kleine groepjes de straat op en bij de deuren langs, om de bewoners over het christendom te onderhouden, S. Dwidjoasmoro a. W. Netjes (Stellendam), 5/2/1964, AGKR 6, Stukken betr. Banjoemas, 1963-1964; ZD Klasis Banyumas a. ZD GK Rotterdam, 30/1/1963, AS GKJ, nf.kpn12, opgenomen als doc. 88 in *Sumber-sumber tentang Sejarah Gereja Kristen Jawa, 1896-1908*.

68 Begin jaren zestig liep het aantal legerpredikanten van de GKJ op tot zes, welk aantal nog verder zou toenemen. Er waren predikanten voor de landmacht (beroepen door de GKJ van Semarang-West), voor de marine (beroepen door de GKJ-Margoyudan, Solo), voor de luchtmacht (beroepen door de GKJ-Gondokusuman, Yogyakarta) en de politie (een legeronderdeel; beroepen door de GKJ-Jakarta), Art. 68, *Akta Sinode GKJ 1964*.

69 Par. 8 en 9 in de "Zendingsoorde van de Christelijke Kerken van Midden-Java", zie boven, voetnoot 43.

waren gebaseerd op bijbelse episodien doch in Javaanse stijl werden geënceneerd⁷⁰, waren *wayang* en andere Javaanse cultuurvormen niet langer verboden, zoals voorheen wel het geval was. In sommige streken bereikte men naar eigen zeggen jaarlijks zo meer dan 10% van de bevolking.⁷¹

De coup van 1965

De problemen die de nasleep van mislukte staatsgreep van september 1965 voor de GKJ schiepte, waren overwegend van logistieke aard. Behoudens de obligate, tot weinig of niets verplichtende steunbetuigingen aan het Soekarno-regime⁷² en de betrokkenheid van een naar omvang niet te onderschatten aantal individuele kerkleden bij de communistische partij of haar mantelorganisaties, heeft de GKJ zich altijd verre gehouden van de actieve politiek. Hoewel de anti-communistische razzia's ook een aantal GKJ-gemeenten troffen, groeide de kerk (als ook vele andere kerken) vanaf 1966 op alle fronten getalsmatig zeer krachtig. Niemand wilde nog voor "atheïst" en "godloochenaar" worden aangezien, termen die maar al te vaak met "communisme" en "socialisme" werden geassocieerd. Tussen 1966 en 1969 groeide de GKJ van nog geen 60.000 leden naar ruim 90.000. Dat aantal was in 1972 opgelopen tot 130.000. Die leden waren verdeeld over 189 geïnstitutioneerde gemeenten en 724 kringen.⁷³

Eenzijds verheugde deze snelle groei iedereen en vervulde zij de kerkleden met trots – een predikant meldde niet zonder voldoening dat hij op een grasveldje naast zijn huis wekelijks 600 tot 700 catechisanten tegelijk op de doop voorbereidde⁷⁴ –, anderzijds was de kerk wegens gebrek aan voorgangers en middelen nauwelijks in staat adequaat op deze toevloed te reageren. Het voeren van een "persoonlijke gesprek" was in een dergelijke situatie moeilijk en van "persoonlijke bekering" was volgens een Nederlandse bezoeker nauwelijks nog sprake.⁷⁵ De snelle groei van de GKJ was een der redenen dat in de tweede helft van de jaren zestig opnieuw een aantal Nederlandse zendingsarbeiders ter beschikking werd gesteld. Dat was mogelijk dankzij de verbeterde betrekkingen tussen Nederland en Indonesië na de Nieuw-Guinea-crisis. De meesten werden uitgezonden door de Raad van Samenwerking en het ADB.⁷⁶

De Javaanse synode van 1964

De synode van 1964, die een aantal ingrijpende besluiten nam waaronder het opnieuw aanhalen van de banden met Nederland⁷⁷, kon terugzien op anderhalf decennium van gestaag voortgaande centralisatie en coördinatie van de zendingsinspanningen in de handen van in Salatiga en Yogyakarta zetelende organen. Hadden "Kwitang" en "Semarang" al vastgesteld dat het niet-christelijke volksdeel van Midden-Java het gezamenlijke Nederlands-Javaanse zendingsterrein vormde, thans werd herhaald dat Midden-Java als één zendingsveld beschouwd diende te worden. Nadrukkelijk werd de GKJ als geheel in de (financiële) aandacht van de Nederlandse en andere overzeese mitra (partners) aanbevolen. Dat de taak van de synodale *deputat pekabaran Injil* (zendingsdeputaten) voordien al was overgenomen door de *deputat pelaksana* (deputaten voor de uitvoering), een lichaam dat zich in deze jaren ontwikkelde tot een soort dagelijks bestuur van de GKJ, onderstreepte deze ontwikkeling. Omdat het bestaan van "hulpbehoevende kerken" (greja sekeng), die (gedeeltelijk) ten laste van "niet-hulpbehoevende" (Javaanse) zusterkerken zouden komen, niet geheel met deze gedachte in overeenstemming was, werden ook in 1964 zowel de

---

70 Een bekende christelijke toneelschrijver in de jaren zestig was S. Widjoprasetyo. Van zijn hand verschenen stukken als *Taplak Medja Pembawa Bahagia* (Het Tafellaken Brengt Geluk), W.H. Reksosoebroto, "Rondschrjven", 10/9/1966, AS GKJ Wirobrajan A 8/1/2/737.

71 T. Wirjowasito, "Kort verslag zending in Purwodadi juli-sept. 1960", okt. 1960, AGKA 2, Stukken betr. het zendingsterrein Purwodadi, 1959-1960; idem, "Rapport van de zending in de classis Purwodadi in het jaar 1962", 22/1/1963, AGKA 2, Stukken betr. het zendingsterrein Purwodadi, 1961-1963.

72 Zie voetnoot 64, en Art. 19, *Akta Sinode GKD 1964*.

73 "Laporan rapat bersama antara Dep. Pelaksana/DPI. Klasis/Pengurus Badan² Kristen dalam wilayah Sinode Geredja² Kristen Djawa, 25-26/1/1966", AS GKJ, A1 5/2/261/66.

74 A. Vos a. GK Arnhem, 13/6/1968, AGKA 4, Stukken betr. het zendingsterrein Purwodadi, 1968-1969.

75 *Ibidem*.

76 De meeste zendingsarbeiders werden niet moe in de jaren na 1958 aan te dringen op het aanhouden van de banden met Midden-Java. Zie "Notulen van de 38ste vergadering van de Raad van Samenwerking, gehouden op 24 juni 1958 te Baarn", AGKF-N 23, Raad van Samenwerking, Agenda en notulen 1955-1959, zie documenten 157 en 163 in De Jong, *De Gereformeerde zending in Midden-Java 1931-1975*. Zie ook J.D.A. de Zwart, *Profiel van een Katechese voor de Kerk van Midden-Java*. Doct. scriptie, VU Amsterdam, 1972.

77 Zie het uitvoerige Art. 62, *Akta Sinode GKD 1964*.

term *greja sekeng* als het bijbehorende deputaatschap afgeschaft. Alle Javaanse gemeentepredikanten functioneerden daarom tevens als zendingspredikanten. Wel verplichtte de GKJ zich haar *saham* (aandeel) in de bestrijding der kosten op te voeren. Dit laatste kon echter niet verhinderen dat, in tegenstelling tot wat de “Nota-Probowinoto” van 1955 had beoogd, de aan Nederland gepresenteerde begrotingen vooreerst explosief bleven stijgen, met tientallen procenten per jaar.⁷⁸

Conclusie

De formule van Middelburg, die het zendingswerk omschreef als een taak die in eerste instantie op de lokale kerken rustte, bood omstreeks de eeuwwisseling de Gereformeerde Kerken een adequaat, bij hun kerkstructuur aansluitend raamwerk waarbinnen ze in betrekkelijk korte tijd een geheel nieuwe, kleinschalige infrastructuur voor hun zendingsarbeid in het leven konden roepen. Op langere termijn, bij het complexer en kostbaarder worden van het zendingswerk en de groeiende vraag naar specialismen op het zendingsveld, voldeed deze formule echter niet. Zij droeg het gevaar in zich van versnippering van krachten en middelen en bleek niet voldoende ruimte en mogelijkheden te bieden die voor een efficiënte uitvoering van die arbeid noodzakelijk waren. De verminderde betrokkenheid van lokale Gereformeerde Kerken bij het traditionele zendingswerk in Midden-Java werd echter in belangrijke mate gecompenseerd door het verdwijnen na de oorlog van de ressorts-zendingspredikant. Gereformeerde zending is sedertdien in steeds grotere mate geworden tot overwegend technische bijstand aan de Javaanse zusterkerken.

---

78 Art. 35, 62, *Akta Synode GKD 1964*. De tijd van welhaast ongelimiteerde financiële steun naderde zijn einde. De in de loop der jaren aan Nederlandse zijde gebrachte offers voor Midden-Java waren gigantisch. Afgezien van incidentele bijdragen, giften, voor Java bestemde erfenissen, goederenzendingen van ondergoed tot tractoren en acties als de Rotterdamse “Offeractie” in 1946 en 1947 voor het herstel van de oorlogsschade in Banyumas, waarvoor f 23.000 werd bijeengebracht, zie Rullmann, “Memorandum”, sept. 1950, AGKR 5, Stukken betr. J.A.C. Rullmann, 1948-1950. Verder ruim een half miljoen aan ACSIS-gelden voor de scholenbouw (1955-1956), Brood voor het Hart (1963-1965), Kom over de Brug (februari-maart 1968) en subsidies van de Unie School en Evangelie voor het christelijk onderwijs in Midden-Java, stegen de vaste zendingsbijdragen in Gereformeerd Nederland van gemiddeld ruim f 1,00 per ziel in 1950 tot bijna f 10,00 twee decennia later: in 1971 brachten 857.248 belijdende leden ruim f 8,4 miljoen voor de zending bijeen. *Jaarboek GKN 1973*, jrg. 56, 465.